

УДК 94(477): 271.2-726.2 (17/18)

Світлана Кагамлик

ЧИННИКИ КОНСОЛІДАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕРКОВНОЇ ЕЛІТИ: ПАРАЛЕЛІ МІЖ РАНЬОМОДЕРНОЮ І СУЧАСНОЮ ДОБОЮ

Анотація У статті зроблено спробу з'ясувати чинники, які сприяли чи негативно впливали на процес консолідації церковної еліти ранньомодерного часу, і встановити паралелі з цими процесами в нашій сучасності. Зазначено, що сучасна українська дійсність вимагає глибокого наукового аналізу не лише проблем постколоніальної доби та пошуку ефективних шляхів для їх подолання, але й досвіду колоніального минулого України для його унеможливлення в майбутньому. Зроблено висновок, що проведені автором паралелі між ранньомодерною і сучасною добою в історії України щодо процесів, які сприяли, чи, навпаки, ускладнювали процес згуртування церковної еліти, засвідчують реальність таких аналогій. Зокрема, негативними факторами для консолідації православ'я в умовах незалежності, як і в ранньомодерну добу, стали відцентрові тенденції у середовищі Православної Церкви. Іншим деструктивним фактором у цьому контексті стали конфлікти корпоративних інтересів між окремими церковними інституціями, які мали місце як у ранньомодерну добу, так і в умовах незалежності. Подолання цих проблем є необхідною умовою створення єдиної Української Помісної Православної Церкви, як головної ідеї українського народу на шляху до його реальної єдності.

Ключові слова: консолідація, українська церковна еліта, Православна Церква, ранньомодерна доба, деструктивні процеси

Svitlana Kagamlyk

THE FACTORS OF CONSOLIDATION OF UKRAINIAN CHURCH ELITE: PARALLELS BETWEEN THE EARLY-MODERN AND CONTEMPORARY AGE

Abstract. Modern Ukrainian reality requires not only a profound scientific analysis of postcolonial problems and the search for effective methods to overcome them, but also the experience of the Ukraine's colonial past to make it impossible in the future. The research of the religious factor in the Ukrainian's society integration has a rather long tradition, since the classical heritage of Metropolitan Ivan Ogienko, Mykhailo Hrushevsky, Metropolitan Andriy Sheptytsky, Dontsov, V. Lypynsky and others. Scientists emphasized the special role of the Church in the period of loss of Ukrainian statehood, when it largely took over the functions of state power. This is applying to the early modern era: at that time the representatives of the Ukrainian higher clergy were the creators of the national spirituality and culture, and played the role of the religious, church-political, cultural and intellectual wires of society.

The aim of the article is to find out the factors that contributed or negatively influenced the process of consolidation of the church elite. The parallels between the early modern and modern era in the Ukraine's history toward the processes that contributed to, or, conversely, complicated the process of uniting the ecclesiastical elite, testify to the reality of such analogies. In particular, the centrifugal tendencies in the Orthodox Church became negative factors for the consolidation of Orthodoxy in conditions of independence in the early modern days. At the end of the XVII century from the subordination of the Kyiv Metropolitan came out the Kyiv-Mezhygirsky monastery, the Kyiv-Pechersk Lavra and the Chernihiv diocese. An example of centrifugal tendencies in the Ukrainian Orthodox environment can be called the split in the 90's of the XX century to three different branches (UOC-KP, UOC-MP, UAOC). Another destructive factor in the process of the church elite consolidating was the conflicts of corporate interests between separate church institutions that took place in the early modern days (the dispute over printing between the Kyiv Metropolia and the Kyiv-Pechersk Lavra, land disputes between monasteries) and in the conditions of independence (different vision for the leadership of each of the Orthodox Churches of the principles of the unifying process). The author concludes that overcoming these problems is a prerequisite for the creation of a single Ukrainian Local Orthodox Church as the main idea of the Ukrainian people on the way to its real unity.

Key words: Consolidation, Ukrainian church elite, Orthodox Church, Contemporary age, Destructive processes

Сучасна українська дійсність вимагає глибокого наукового аналізу не лише проблем постколоніальної доби та пошуку ефективних шляхів для їх подолання, але й досвіду колоніального минулого України для його унеможливлення в майбутньому. Можна виявити дуже багато паралельних процесів з ранньомодерною добою в історії України, коли церковна еліта змушена була стояти в обороні своїх головних прав та інтересів під тиском московського централізму. Від часу входження України до складу Російської держави за Переяславською угодою для української церковної еліти було важливо зберегти всі її колишні права і привілеї, надані ще литовськими князями і польськими королями.

Варто зауважити, що консолідуючий характер Церкви давно став визнаним фактом. Дослідження релігійного чинника інтеграції українського суспільства має доволі довгу традицію, починаючи із вже класичної спадщини митрополита Івана Огієнка, Михайла Грушевського, митрополита Андрія Шептицького, Д. Донцова, В. Липинського та ін. Учені підкреслювали особливу роль Церкви у період втрати української державності, коли вона значною мірою переймала функції державної влади. Уповні це стосується ранньомодерної доби: саме тоді представники українського вищого духовенства були творцями вітчизняної духовності і культури, виконували роль релігійного, церковно-політичного, культурного й інтелектуального проводу суспільства.

У низці авторських статей уже розглядалася роль української церковної еліти ранньомодерного часу як консолідуючого чинника в культурно-просвітницькій і церковно-політичній сферах [3; 4]. Водночас дуже важливо з'ясувати чинники, які негативно вплинули на процес консолідації церковної еліти ранньомодерного часу і встановити паралелі з цими процесами в нашій сучасності.

Аналізуючи події з історії Православної Церкви в Україні кінця 80-х років XVII ст., можна помітити, що в середовищі української церковної еліти спостерігалися очевидні відцентрові тенденції, які суттєво послаблювали юрисдикцію Київської митрополії. Так, 1687 р. отримав право ставропігії від Московського митрополита Києво-Межигірський монастир, а наступного року – Києво-Печерська лавра, що автоматично значило їх вихід з-під підпорядкування Київського митрополита. Водночас про свою незалежність від Києва заявила і Чернігівська єпархія. 7 березня 1688 р. архієпископ Чернігівський і Новгород-Сіверський Лазар Баранович звернувся до Московського патріарха Іоакима з проханням прийняти Чернігівську єпархію у своє підпорядкування [1, с. 246-250].

Можна припустити, що відцентрові тенденції української церковної еліти, яка у 80-х роках намагалася відокремитися від Київської митрополії (настоятеля Лаври Варлаама Ясинського і Чернігівського архієпископа Лазаря Барановича [1, с. 246-259]), могли бути пов'язані з особистим ставленням до її очільника Гедеона Святополка-Четвертинського, який допустив акт підпорядкування Московському патріархату попри небажання українського вищого духовенства. Показовим у цьому контексті є поведінка Варлаама Ясинського, який відмовився від хіротонії Московського патріарха і прийняв її в Україні, але не від Київського митрополита, а від Чернігівського архієпископа Лазаря Барановича. Як зазначав Ф. Терновський, з втратою свого головного протектора – гетьмана Івана Самойловича, «Четвертинському ніхто вже не хотів підпорядковуватися – ні Баранович, ні Ясинський, ні єпископи, що проживали в польських областях» [1, с. 149].

Іншим виявом деструктивних процесів у середовищі української церковної еліти ранньомодерного часу був конфлікт корпоративних інтересів поміж окремими церковними інституціями. Яскравим прикладом таких конфліктів став спір між Київською митрополією кафедрою та Києво-Печерською лаврою за друкарство у XVIII ст. Важливим питанням для Києво-Печерської лаври, у розпорядженні якої була єдина в Києві і найпотужніша в Україні друкарня, було збереження монопольного права на друк і продаж книг, яким монастирське керівництво особливо дорожило. Конкуренцію лаврському друкарству могла б створити також друкарня, створена при Київській митрополічій кафедрі. Відомо дві таких спроби їх

започаткування – за митрополитів Тимофія Щербацького і Арсенія Могилянського, яким Лавра активно протистояла [7; 8; 9]. Обидві сторони намагалися досягнути успіху за допомогою спеціальних уповноважених осіб, які виконували функції церковних адвокатів на теренах столичних міст Російської імперії. У цих конфліктах перемогла Києво-Печерська лавра, в розпорядженні якої були особливо досвідчені і високоосвічені адвокати.

Ще одним несприятливим фактором для процесу згуртування української церковної еліти і всього українського соціуму XVIII ст. стали численні і тривалі земельні спори між окремими українськими монастирями та архієрейськими кафедрами, які також можна розцінювати як конфлікт їхніх майнових інтересів. «Господарче спрямування, яким поза міру захоплювалися монастирі, – писав один із дослідників Києво-Флорівського монастиря середини XVIII ст., – все більше входило в явне протиріччя з істинним характером чернечого життя. Володіючи численними вотчинами і змушені невимолимою силою обставин вести через них майже столітні тяжби, монастирі зіткнулися з мирською суєтою... не уникли спокуси, спокуслився нею» [10, с. 268-269].

Причин для таких земельних спорів було чимало. Зростання земельних володінь українських монастирів в першій половині XVIII ст. турбувало козацько-старшинську еліту, яка вбачала в Церкві свого потенційного конкурента. Ці настрої врахував гетьман Данило Апостол, який своїми «додатковими пунктами» 18 березня 1728 р. заборонив монастирям і духовенству набувати нерухоме майно через купівлю, дарунок та інші шляхи, дозволяючи при цьому лише грошові пожертвування. Цим актом гетьман поставив монастирі у дуже складне становище. Вони змушені були дбати про те, щоб будь-яким засобом утримати і розширити свої маєтки, що, природньо, викликало конкуренцію між ними. За умов політичної нестабільності монастирі не володіли всіма вотчинами одночасно, а отримували їх у різні часи і кожною з них володіли лише в певний період. В часи тривалих військових подій маєтки часто втрачалися і монастирські настоятелі змушені були клопотатися про їх повернення і підтвердження прав на свої володіння в кожного нового гетьмана, польського короля чи російського царя. Втрати маєтків на Правобережжі після Андрусівського договору 1667 р. з Річчю Посполитою, а згодом Прутського договору по війні з Османською імперією 1712 р., винагороджувалися отриманням інших, що часто викликало непорозуміння і сутички монастирів із сусідніми власниками. Можливість легкого захоплення чужого майна створювало і тогочасне українське законодавство – статті Литовського Статуту. Нарешті, привід для безкінечної судової тяганини давала невизначеність земельних меж.

За кількістю заведених тяжких справ особливо вирізнялися Києво-Печерська лавра, Києво-Видубицький, Києво-Флорівський і Гамаліївський монастирі. Іноді такі справи тривали

десятиліття і так і залишалися незавершеними чи не мали позитивного результату для позивача.

Негативним наслідком таких внутрішніх конфліктів стало те, що вони послужили підставою для російської влади роз'єднати світську і церковну еліти. Коли після смерті гетьмана Данила Апостола в листопаді 1735 р. українське духовенство подало чолобитну Анні Іоанівні про відміну пунктів 1728 р., яку підписали троє архієреїв – Київський, Чернігівський і Переяславський, імператриця негативно поставилася до цього клопотання і наказала правителю Малоросії князю Шаховському винести архієреям догану. Водночас йому було доручено «секретним образом склонять генеральную старшину, полковников и прочих чиновников, чтоб прислали просьбу о неукреплении мирскаго чина людей, земель и угодий за монастырями и духовными лицами, на которую просьбу получают желаемую резолюцию» [5, с. 311].

Через 30 років російський уряд знову цілеспрямовано намагався розпалити ворожнечу між українською світською і церковною елітою. Виношуючи свої секуляризаційні плани щодо України, імператриця Катерина II намагалася заручитися підтримкою шляхти, щоб запобігти спалаху незадоволення з боку духовенства. «Я остановила отсылку указа в духовную комиссию, о котором упомянуто в 16 пункте моего сегодняшнего письма к вам, – писала Катерина II до графа П. Рум'янцева 9 липня 1765 р., – и желаю, чтобы вы тамошних нескольких называемых панов склонили к подаче челобитной, в которой бы они просили о лучшем у них учреждении школ и семинарий, и если можно, о положении духовенства в штатное состояние от духовных или светских такую же челобитную имеют, то б мы уже знали, как начинать» [6, с. 280].

Варто зауважити, що завдяки опозиції українського духовенства плани секуляризації церковного майна, яка спочатку планувалася в Україні разом з російськими єпархіями, були відкладені більш ніж на 20 років.

У сучасних умовах можна віднайти аналогії тим деструктивним процесам, які відбувалися у ранньомодерну добу. Так, прикладом відцентрових тенденцій у середовищі українського православ'я можна назвати його розкол у 90-х роках ХХ ст. на три різні гілки (УПЦ КП, УПЦ МП, УАПЦ).

Безсумнівна важливість реалізації в сучасних умовах ідеї створення єдиної Української Помісної Православної Церкви, як вирішення найважливішої для українського народу проблеми – об'єднання навколо власного єдиного духовного центру. Проте на цьому шляху виникла низка перепон, обумовлених конфліктом корпоративних інтересів з боку керівництва кожної з православних Церков, що, знову ж таки, як свідчить вищенаведене, викликає певні асоціації з ранньомодерною добою.

Від часу оголошення України незалежною державою між гілками українського православ'я розпочався переговорний процес щодо можливості

об'єднання у єдину Помісну Православну Церкву, який, проте, на сьогоднішній день зайшов у глухий кут. Причини цього пояснив глава УПЦ КП патріарх Філарет ще у березні 2014 р., окреслюючи умови об'єднання українських православних Церков. Зокрема, він зазначив, що це питання безпосередньо пов'язане з підтримкою цілісності української держави та курсу на євроінтеграцію України. Якщо переговорні сторони не йдуть на ці умови, то такий діалог безперспективний.

Відсутність результативних домовленостей у питанні створення єдиної Української Помісної Православної Церкви пов'язано також із різним баченням кожної із сторін засад об'єднаної процесу (яка із нинішніх Православних Церков стане основою такого об'єднання). Зокрема, керівництво УПЦ МП вважає, що таке об'єднання можливе саме на їхній базі як найбільш представницької в Україні, за результатами соціологічних досліджень, релігійної структури. Причому в основі церковної єдності, згідно з концепцією нинішнього предстоятеля РПЦ патріарха Кирила, має бути покладено ідею «русского мира», яка на сьогодні є, по суті, агресивною і антиукраїнською. Зокрема, під такими гаслами пройшла організована УПЦ МП до Дня хрещення України 27 липня 2016 р. хресна хода в Києві.

Іншим «каменем спотикання» на шляху об'єднання Церков є їхнє розуміння канонічності. Так, у Заяві Архієрейського Собору УПЦ КП від 13 травня 2016 р. «Про деякі питання канонічного положення Київського Патріархату та шляхи подолання церковного розділення» значилося: «в нашій державі зараз діє одна справді Українська Православна Церква – нею є Київський Патріархат, – яка є канонічною та історичною наступницею давньої православної Київської Митрополії Константинопольського Патріархату, що існувала до 1686 р. Релігійна організація, яка іменує себе «Українська Православна Церква», є неканонічним витвором Московського Патріархату в Україні, плодом самозваного Харківського псевдо-собору 1992 р. та спецслужб, які його організували і провели» [2]. Проте цю тезу заперечує керівництво УАПЦ, вважаючи себе не лише канонічною структурою, а й єдиною спадкоємицею давньої Київської митрополії.

Отже, проведені нами паралелі між ранньомодерною і сучасною добою в історії України щодо процесів, які сприяли, чи, навпаки, ускладнювали процес згуртування церковної еліти, засвідчують реальність таких аналогій. Зокрема, негативними факторами для консолідації православ'я в умовах незалежності, як і в ранньомодерну добу, стали відцентрові тенденції у середовищі Православної Церкви. Іншим деструктивним фактором у цьому контексті стали конфлікти корпоративних інтересів між окремими церковними інституціями, які мали місце як у ранньомодерну добу, так і в умовах незалежності. Подолання цих проблем є необхідною умовою

створення єдиної Української Помісної Православної Церкви, як головної ідеї українського народу на шляху до його реальної єдності.

1. Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссией для разбора древних актов. – Ч.1. – Т. 5. – К., 1872. – 666 с.

2. Заява Архієрейського Собору УПЦ КП від 13 травня 2016 р. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://church.net.ua/detalno/uapc/korotka-replika-shchodo-zvernennja-arkhijereiskogo-soboru-upc-kp-vid-13-travnja-2016-roku-v-chastini-istorichnoji-ta-kanonichnoji-spadkovosti.html>

3. Кагамлик С.Р. Діяльність української православної ієрархії як консолідаційний чинник українського суспільства (від імперії до сучасності) // Українознавчий альманах. – Випуск 19. – К., 2016. – С. 126-129.

4. Кагамлик С.Р. Культурно-просвітницькі осередки українських православних ієрархів ранньомодерного часу як чинник консолідації українського народу // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Українознавство». – Випуск 18. – К., 2016. – С. 21– 25.

5. Соловьев С.М. История России с древнейших времен: В 18 книгах, 29 томах. – Кн. 10. – Т. 19-20. – М.: Голос; Колокол-Пресс, 1998.

6. Соловьев С.М. История России с древнейших времен. В 18 книгах, 29 томах. – Кн. 13. – Т. 25-26. М.: Голос; Колокол-Пресс, 1999.

7. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (ЦДІАК України), оп.1 друк., спр. 37.

8. ЦДІАК України, ф. 128, оп. 1 друк., спр. 135.

9. ЦДІАК України, ф. 128, оп. 2 черн., спр. 28.

10. Шпачинский Н. Киевский митрополит Арсений Могилянский и состояние Киевской митрополии в его правление (1757-1770 г.). – К., 1907.

References:

1. Arhiv Yugo-Zapadnoy Rossii, izdavaemyiy Komissiey dlya razbora drevnih aktov. 1872. Collection of documents. Ch.1; T. 5; Kiev. 666 s (in Russian)

2. Statement of the Bishops' Council of the UOC-KP from May 13, 2016. <http://church.net.ua/detalno/uapc/korotka-replika->

shchodo-zvernennja-arkhijereiskogo-soboru-upc-kp-vid-13-travnja-2016-roku-v-chastini-istorichnoji-ta-kanonichnoji-spadkovosti.html (in Ukraine).

3. Kagamlyk, S.R. 2016. Diyal'nist' ukrayins'koyi pravoslavnoyi iyerarkhiyi yak konsolidatsiynyy chynnyk ukrayins'koho suspil'stva (vid imperiyi do suchasnosti). [Activities of the Ukrainian Orthodox Hierarchy as a Consolidation Factor in Ukrainian Society (from Empire to Present)]. Article. Ukrainoznavchyi almanakh. Vypusk 19. S. 126-129 (in Ukraine)

4. Kagamlyk, S.R. 2016. Kul'turno-prosvitnyts'ki osередky ukrayins'kykh pravoslavnykh iyerarkhiv rann'omodernoho chasu yak chynnyk konsolidatsiyi ukrayins'koho narodu [Cultural and educational centers of Ukrainian Orthodox hierarchs of early modern time as a factor of consolidation of the Ukrainian people]. Article. Visnyk Kyivys'koho natsional'noho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Seriya "Ukrayinoznavstvo". Vypusk 18. S. 21-25 (in Ukraine).

5. Solovev, S.M. 1998. Istoriya Rossii s drevneyshih vremen. V 18 knyгах, 29 tomah [History of Russia since ancient times] Monography. Kn.10; T. 19-20. Moscov. Golos, Kolokol-Press (in Russian).

6. Solovev, S.M. 1999. Istoriya Rossii s drevneyshih vremen [History of Russia since ancient times]. V 18 knyгах, 29 tomah. Monography. Kn.13; T. 25-26. Moscov. Golos, Kolokol-Press (in Russian).

7. Centralnyi derzhavnyj istorychnyj arhiv Ukrainy, Kyiv (CDIAK Ukrainy). Fond 128; Opys 1 druk.; Sprava 37.

8. CDIAK Ukrainy. Fond 128; Opys 1 druk.; Sprava 135

9. CDIAK Ukrainy. Fond 128; Opys 2 chem.; Sprava 28.

10. Shpachinskiy, N. 1907. Kievskiy mitropolit Arseniy Mogilyanskiy i sostoyanie Kievskoy mitropolii v ego pravlenie (1757-1770 years.) [Kyiv Metropolitan Arseniy Mogilyansky and the state of the Kyiv Metropolitanate in his reign (1757-1770 rr.)]. Monography. Kiev (in Russian).

УДК 070.1:32(477)

Олена Литвиненко

РОЛЬ ЗМК У ПЕРІОД ПОСТКОЛОНІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ

Анотація. Інформаційно-пропагандистська діяльність Російської Федерації у постколоніальний період належить до маловивчених і актуальних проблем. Автор визначає особливості інформаційно-пропагандистської кампанії РФ в Україні у постколоніальний період. Ці кампанії спрямовуються на формування антиукраїнських настроїв і в Росії, і в Україні. Автором досліджено форми і методи інформаційного впливу на громадян України з боку мас-медіа Російської Федерації із залученням антиукраїнських громадських організацій.

У статті розглядається феномен гібридного інформаційного простору постколоніальної України, що поєднує інститути громадянського суспільства, політичної нації та імперські неокolonіальні практики. У статті аналізується сучасний досвід будівництва держави в Україні виходячи з проблеми забезпечення безпеки і збереження суб'єктності в міжнародній політиці. При цьому гібридність політичного простору забезпечує гнучке реагування на зовнішні та